
Розділ III
Історіографія
та методологія

Дмитро Ващук

**НЕПОРУШНІСТЬ «СТАРИНИ»: ДЕРЖАВНА
ПОЛІТИКА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО ЧИ ІСТОРІОГРАФІЧНА
ТРАДИЦІЯ КІНЦЯ ХІХ — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ
ХХ СТОЛІТТЯ**

В ході свого історичного розвитку суспільство неодноразово переживає критичні моменти, пов'язані з нагальною потребою в певних перетвореннях, змінах та інноваціях у тих чи інших сферах суспільного життя, тобто з необхідністю реформування. Реформи є невід'ємною частиною суспільного прогресу, без якого важко уявити собі існування будь-якого державного механізму. Незаперечним є факт, що основний зміст реформування полягає передусім в удосконаленні застарілих моделей чи форм, запровадженні різноманітних нововведень чи прогресивних технологій, тощо. Водночас слід розуміти, що накладання сучасної термінології на, скажімо, середньовічні реалії є досить умовним. Проте, на наш погляд, використання нинішніх тлумачень не буде істотно впливати на викладення суті проблеми.

Вказані процеси не могли обминути і Велике князівство Литовське (далі — ВКЛ), до складу якого входили різні етнічні землі, в тому числі й українські. При вивченні історії цієї держави дослідник у різноманітних джерелах часто може зустріти «штампові» вирази: *«по старому»*, *«по давньому обычаю»*, *«как будет было за великого князя Витовта»*, *«мы старины не рухаем, а новин не вводим»* тощо. Складається перше враження, що вся державна політика з другої половини XIV і до середини XVI ст. спрямовувалась на «консервування» існуючих з давніх часів місцевих порядків. Якщо виходити з цього, то безперечним буде висновок про непроведення великокнязівським урядом будь-яких реформ упродовж двохсот років. Але чи було це в дійсності й чи існувала насправді «консервативна» політика у ВКЛ, притому, що розвитком будь-чого є рух вперед, перехід до іншого, вищого ступеня? Можливо, це так. Проте, вважаємо, мова йде не про заперечення

фактів, що свідчать про реформування суспільства, а про їх трактування в історіографії. Саме з'ясування цього питання є основним завданням нашої публікації.

Для населення українських та білоруських земель ВКЛ основним об'єктом збереження залишались «старі» звичаї, коріння яких теоретично можна віднести до часів Руської Правди. Ця пам'ятка стала предметом наукових досліджень окремих істориків права з проблеми обґрунтування концепції «консервативної» литовської політики на анексованих землях¹. Зокрема, Ф. Леонтович в одній із перших своїх робіт² доводив, що у змісті Першого Литовського Статуту норми Руської Правди відображені повністю. «Литовський Статут, — писав він, — представляє цілий ряд юридичних інститутів, які беруть свій початок з Руської Правди. Можна безпомилково повідомити, що цілі розділи Статуту побудовані на однакових началах з Руською Правдою»³.

Аналогічну позицію щодо законодавчого аспекту інституту «старини» зайняв М. Ясінський. На його думку, державна влада ВКЛ використовувала «старину» як джерело права, а законодавча ініціатива князів була спрямована на узаконення пануючого звичаю. Як приклад вчений наводить уставні земські грамоти, коли «цілі області Литовської держави відстоювали лише свої старовинні права та звичаї, клопотали про їх недоторканність, захист і в результаті отримували з цією метою жалуванні грамоти... А сутність цих документів полягала не в наданні яких-небудь пільг чи переваг, а в підтвердженні всього існуючого споконвіків в силу звичаю або пожалування (курсив автора)»⁴. Ці звичаї, на думку історика, існували на давньоруських землях ще з часів Київської Русі, а тому носили загальноземський характер і перебували під постійним захистом громади. Остання, в свою чергу, «оберігала старину» від зазіхань з боку центральних та місцевих урядових органів.

Водночас, як з'ясував М. Ясінський, збереження «старини» не завжди було домінуючим принципом урядової політики у ВКЛ. Особливо це простежується під час пожалування обласних привілеїв, яке відбувалось внаслідок ліквідації удільних князівств. Саме тоді верховна влада розуміла, що «шляхом підтвердження

багатьох існуючих земських порядків та прав населення перехід від старих законів до нових буде менш болючим і менш помітним, а це, у свою чергу, не тільки не викличе заворушень на місцях, а й об'єднає колишні удільні князівства з державою». В результаті разом із «старими звичаями» у змісті грамоти вказувались права й прерогативи верховної влади, що *de facto* визначало відносини між областю та державою⁵.

Інший історик — М. Максимейко, провівши порівняльний аналіз писемних пам'яток права ВКЛ з Руською Правдою, дійшов висновку, що висхідним пунктом розвитку литовсько-руського права була остання⁶. В іншій праці дослідник підтвердив висновки свого попередника М. Ясінського: «Ці норми (уставних земських грамот. — Д. В.) не були встановлені литовськими князями, а лише визнані й санкціоновані ними; вони існували здавна у звичаєвому місцевому праві, яке ледве було відоме литовським князям; відомості про них давало місцеве населення, яке цінило свою правову старину та бажало зберегти її в нових умовах політичного життя»⁷.

Економічно-правові аспекти «старини», зокрема, заставне право, досліджував М. Владимирский-Буданов. Виявивши його витoki та реалізацію, він вважав, що «закон на продаж маєтку в 1/3 його частині та застави у 2/3 був заміною старого права родового викупу. Цей закон і був першочерговою умовою розвитку заставного права». Коли ж положення Другого Литовського Статуту 1566 р. зняли обмеження на право розпорядження нерухомістю, то, писав історик, «можна заспокоїтись на думці про консервативність західно-руського права взагалі (наприклад, кримінального). Дійсно, закон про заборону продажу більше 1/3 маєтків діяв так довго, що не міг не залишити після себе стійкої звички в населення»⁸. Тут слід зауважити, що таке припущення М. Владимирського-Буданова, як показують сучасні дослідження, не відповідало практиці. Українське населення, після запровадження в дію Другого Литовського Статуту, продавало нерухомість, що значно перевищувала її третину. Наприклад, у Володимирському гродському суді (Волинське воєводство) протягом 1566–1570 рр. було зафіксовано 16 випадків, коли повітова шляхта продавала чи купувала свої володіння. Лише в одному випадку об'єктом купівлі-

продажу була третина маєтку, що становить 0,06 % від загальної кількості зазначених контрактів⁹.

Підтвердження недоторканості «старини» знаходимо також в праці Р. Лащенко. Аналізуючи правові джерела, вчений писав, що їхні норми «відбивають ті правні стародавні положення, які в той час жили у світогляді українських народних мас»¹⁰, а також засвідчують їх близьке відношення до Руської Правди. Не були винятком у цьому, на думку історика, статті уставних земських грамот: «В привілеях уставних в положеннях карного і цивільного права червоною ниткою підкреслюється старовинне правило, стародавня прадідівська традиція: “новини не уводити, а старини не рухати”»¹¹.

Значно ширше щодо зазначеної проблеми висловлювався А. Яковлів. Досліджуючи чеське середньовічне право та його вплив на українське в XV–XVI ст., він вказував, що законодавці ВКЛ були байдужими до чужого права, тому головним правилом для них було оберігати старину та не запроваджувати новин. Ось чому, на думку історика, «чеське земське право здавалося не чужим правом, а рідним, бо в його основі лежала та сама “старина”, старослов’янське право, яке було основою “руського права”». В результаті цього Литовська держава активно використовувала чеське національне право, правничу термінологію, мову в інтересах розвитку як своєї писемної мови, так і права. Це найбільше проявилось в законодавчих пам’ятках ВКЛ, особливо в уставних грамотах та Литовських Статутах¹².

Традиційність у висвітленні непорушності старини простежується також і в загальних дослідженнях з історії ВКЛ. Так, М. Дашкевич стверджував, що навіть на середину — другу половину XIV ст. «литовське завоювання мало змінило суспільний лад руських земель»¹³. Більше того, руський вплив був настільки сильним, що окремі його вирази відобразились навіть в етнічній Литві. Проте, починаючи з 1387 р., вважав вчений, поодинокі прояви західної, а головним чином німецької та польської культур, поступово запроваджуються у містах ВКЛ. Передусім мова йде про надання містам магдебурзького права, але, незважаючи на це, «в окремих землях та містах ще довго тримались старі звичаї,

котрі були відголоском місцевої автономії, що сягає своїми коріннями у стародавню особність руських земель»¹⁴. Загалом же, писав М. Дашкевич, вплив руської культури на ВКЛ простежується до кінця його існування¹⁵.

Власні зауваження щодо вказаної проблеми виклав М. Довнар-Запольський. Він вважав, що «старина» могла існувати тільки у вигляді писаного закону чи на кшталт звичаю, але й того, й іншого обов'язково дотримувались як населення, так і господарський уряд. Основними джерелами, які оберігали «старину» до видання Другого Литовського Статуту, були уставні земські грамоти. Їхні норми, з одного боку, а також звичаєве право, з іншого, стали виразниками староруського законодавства у праві ВКЛ¹⁶. Водночас, писав дослідник, домінуючий принцип дотримання «старини» не означав консервування внутрішніх відносин: «старина, повинності могли змінюватись, але тільки зі згоди суспільства... і тут важливо те, що ці зміни відбувались не з ініціативи великокнязівської влади, а назрівали попередньо в самому суспільстві, переходячи звідси вже в законодавчі норми»¹⁷. Така обережність пояснювалась М. Довнар-Запольським тим, що у «Литві досить обачно відносились до місцевої старини, від чого і нова хвиля вводилась в адміністративний лад вельми непомітним чином»¹⁸. Щоправда, вчений наводить випадки, коли ініціатором нововведень виступав сам великий князь, наприклад, при запровадженні в землях ВКЛ уряду воєводи на рубежі XV–XVI ст. Це, на його думку, був «свідомий, хоча і досить обережний акт об'єднуючої політики держави»¹⁹.

О. Левицький виклав власні зауваження щодо проявів «старини» у сімейному побуті на українських землях в XVI–XVII ст. Він вважав, що до видання Першого Литовського Статуту великі князі литовські повністю наслідували практику давньоруських князів, «влаштовуючи шлюби між своїми підданими відповідно до своєї волі та на власний розсуд»²⁰. Більше того, навіть процедура оформлення сімейного союзу, заснована на вільній згоді та релігійних обрядах, наслідувала практику язичницької Русі²¹.

Відхід від політики збереження «старих» звичаїв у сімейному праві окреслився, на думку О. Левицького, після 1529 р.²², коли

цивільні права південно-руської жінки майже не поступалися чоловічим, і вона почала користуватися широкою свободою та незалежністю, на відміну від північно-руської жінки. Саме цей фактор часто ставав причиною скарг «консерваторів XVI ст. (курсив мій. — Д. В.) на те, що у вищому середовищі західно-руського суспільства дружини взяли рішучу перевагу над чоловіками з тих пір, як Литовський Статут забезпечив їх майнові права»²³. Як бачимо, історик помітив запровадження нововведень у повсякденну практику, але за історіографічною традицією називає володарів ВКЛ «консерваторами», в тому сенсі, що вони не прагнули змінювати старовинні звичаї.

Досить критично до піднятої проблеми поставився М. Любавський. З одного боку, він, власне, не заперечував «консерватизм» політики Вільна щодо областей, а з іншого — вказував на її суперечливий характер. Зокрема, вчений писав, що в приєднаних до Великого князівства Литовського землях залишалось «так багато місцевого політичного життя та сили, що литовські князі не вважали за необхідне зазіхати на їх цілісність і єдність, бережливо відносились до їх політичної старини»²⁴. В той же час «обласні князівства діставались різним князям не по праву чи звичаю, а на власний розсуд великого князя». Правда, господар звертав увагу на особисті якості претендента, його популярність серед населення, враховував міркування власної та державної необхідності. Саме остання норма, на думку М. Любавського, була чи не єдиним порушенням «старини» великими князями литовськими, починаючи з Вітовта²⁵.

Далі з праці історика стає зрозумілим, що випадки недотримання «старини» офіційною владою не припинились, хоча сам він увагу на цьому не акцентує. Першим кроком на цьому шляху стала ліквідація удільних князівств, а це, у свою чергу, виступило каталізатором об'єднання областей в єдиний політичний організм. Крім цього, із руйнуванням удільної системи стала сильнішою й великокнязівська влада, взявши під контроль чималі матеріальні ресурси. По-перше, мова йде про збільшення доходів скарбниці великого князя та його фінансових можливостей. Це відбулось у зв'язку з переходом в розпорядження господаря тих прибутків, які

раніше стягувались на користь місцевих князів. По-друге, всі князівські двори, палаци із земельними угіддями, населенням, худобою й інвентарем сконцентрувались у руках великого князя. Останній для керування власним господарством, виконання судових функцій та збирання доходів направляв у регіони своїх намісників і тіунів. У результаті такої політики ще з кінця XIV ст. «литовське вище боярство за своїм політичним значенням стало переважати литовських та руських князів»²⁶.

Ситуація погіршилась після Горodelьської унії, коли православним, згідно з новим законодавством, заборонялось займати вищі державні посади; руські князі й бояри «не отримали ні майнових, ні особистих гарантій, ні тих пільг в оподаткуванні й повинностях, які здобули литовські бояри»²⁷. Тут варто зауважити, що вже з другої половини XV ст. православна шляхта була зрівняна у правах з литовською, однак, вважаємо, це зовсім не свідчить на користь непорушності принципу «старини не рухаємо, а новин не вводимо». І, незважаючи на описану критику «консервативного» характеру литовської політики на захоплених територіях, М. Любавський, як і його сучасники, відстоював тезу, що «в Литовсько-Руській державі “старина” була юридичною опорою і соціальних, і політичних відносин», а тому і непорушною²⁸.

Не заперечував принципу «консерватизму» відомий дослідник Київської землі П. Клепатський. Засновником такої політики він вважав великого князя Ольгерда, який, завойовуючи нові території, «надавав руській стихії можливість самобутньо розвиватись у кордонах Великого князівства»²⁹. Страх місцевого населення перед татарською загрозою став причиною їхнього добровільного переходу під литовський захист. Натомість мешканці «окупованих» земель отримали повну свободу розвитку внутрішнього самоуправління, а місцевий князь, складаючи присягу на умовах допомоги *consilium et auxilium*, попадав у ленну залежність від великого князя литовського як сюзерена. В цей період, вважав вчений, удільна самостійність областей забезпечувалась «відомим консерватизмом державної литовської політики (“бо мы старини не рухаем, а новин не вводим”)), і, так би мовити, феодалною закваскою, а саме відстороненням сюзерена від втручання у внутрішні

управління його васалів». Одночасно існували випадки, коли цей принцип порушувався великими князями відносно як дрібних, так і більш крупних князів. Проте це було не що інше, як виключення із загального правила, вказував історик³⁰.

Така політика продовжилась і в другій половині XV ст., коли, на думку П. Клепатського, почався розпад удільної системи. З ліквідацією удільних князівств автономія областей, якими керували вже великокнязівські намісники, не була знищена. Всі старовинні земські звичаї були зафіксовані в уставних грамотах, які «закріпили створену віками старину». Більше того, навіть «спільне Литовське законодавство виросло та розвивалось з основ староруського права»³¹.

Продовження думки П. Клепатського знаходимо в праці Я. Якубовського. Порівнюючи Перший Литовський Статут з Судебником Казимира 1468 р., він так визначив його основне джерело: «Статут кодифікував, передусім, існуюче місцеве право»³².

Аналогічну позицію зайняв С. Кутшеба. Порівнюючи загальноземські привілеї з обласними, він виділив основні відмінності між ними: 1) останні, як правило, писались руською мовою, а в окремих випадках дублювались латиною, в той час коли перші тільки на латинській мові; 2) уставні грамоти гарантували не свободи і вольності для вищого стану, а недоторканність «старини» та місцевого звичаю³³.

Не був однозначним у своїх висновках і О. Галецький. Він стверджував, що у вивченні історії областей ВКЛ варто розрізняти внутрішні стосунки та відносини кожної землі до держави в цілому, а також її зовнішньої політики. Особливістю литовської політики було, на думку вченого, «не рушити» внутрішніх відносин тих земель, їх «старини», натомість підпорядкувати їх собі за зразком ленних відносин³⁴. В іншій праці історик був більш конкретним: «Литва не мислила собі порушувати основ обласної автономії та своєю відомою, з цього погляду, нормою “ми старини не рухаємо, а новини не вводимо” вперше так виразно постала в привілеї Казимира Ягеллончика місту Луцьку». Ця традиція продовжилась і в XVI ст., коли великий князь литовський, згадуючи про існуюче «волинське право», наголошував на тому, що не буде не

лише порушувати внутрішнього укладу, а й гарантував підтвердження Волинській землі та її мешканцям всіх привілеїв, пожалуванних останнім володарем Свидригайлом³⁵.

Не обійшов увагою вказану проблему і М. Грушевський. У своїй фундаментальній роботі «Історія України-Руси» вчений писав: «Консерватизм (“старини не рухаєм, а новин не вводим”. — Д. В.) взагалі став гаслом політики литовського правительства... староруські порядки, принесені руськими землями в се нове політичне тіло, в князівство Литовське, мусять бути в цілості задержані». Єдиною умовою, яку висувала держава, була військова служба. Саме це, вважав вчений, було причиною «дуже важних змін в суспільних відносинах»³⁶. Першим кроком на цьому шляху стало прийняття Першого Литовського Статуту в 1529 р., який «хоч і стояв дуже сильно на основі староруської правної традиції, але сильно ослабив місцеве право, всякі земські привілеї й практики». Найбільше ці тенденції стали проявлятися в середині XVI ст., коли «суспільно-політична еволюція держави, що перед тим поволи лише модифікувала староруську спадщину, починає в незвичайно скорім темпі ломити її останки — дуже ще значні тоді»³⁷. Водночас, незважаючи на фактичну двозначність позиції М. Грушевського, він так і не піддав глибокому критичному аналізу той самий «консерватизм».

Безпосередню увагу на питання, пов'язані з функціонуванням інститутів «старини» й «новини», звернув О. Грушевський. У своїй монографії він присвятив цій проблемі окремий розділ — «Старина й новина в житті дрібних міст XIV–XV ст. Боротьба за старину»³⁸. Дослідник писав, що з кінця XIV ст. лише великі міста мали можливість відстоювати свою «старину». Великокнязівська адміністрація надзвичайно дбайливо ставилася до цього, надаючи спеціальні письмові грамоти, у яких гарантувалася непорушність старих звичаїв та порядків, а будь-які спроби намісника порушити положення документа наштовхувались на протести міщан, котрі відразу подавали судовий позов до господаря. Натомість жителі дрібних міст, що також цінили свою старину, не мали достатньо сил та засобів для її оберігання від діяльності великокнязівських намісників. Основною причиною цього було те, вважав О. Грушев-

ський, що «старина великих міст нараховувала століття, а дрібних — десятиліття». Тому «в цих дрібних, недавно створених містах, старина не мала такого значення і державці й центральна влада менше всього з нею рахувалась». Саме через це міщанам менших міст було надзвичайно важко боротися проти нововведень урядників і лише зрідка справа доходила до відвертого опору, проте більшість обмежувалась письмовими скаргами великому князю литовському на запроваджені новини й кривди³⁹.

Основним приводом до порушення «старини» ставала, на думку О. Грушевського, військова та фінансова діяльність намісників. Останні, приступаючи до виконання службових обов'язків, керувалися спеціальною уставою чи грамотою, яку отримували з рук великого князя, та місцевою стариною. Однак письмовий документ містив тільки ті положення, які найбільше цікавили великокнязівський уряд — фінанси та армія, а «регулювання відносин між місцевим населенням та владою урядника здійснювалось стариною (виділено в О. Грушевського. — *Д. В.*), яка не була однаковою на всій території ВКЛ»⁴⁰.

Конфлікти виникали відразу ж після приїзду нового намісника, котрий, виконуючи положення устави, «влаштував нові укріплення замку, утримував слуг, посилював артилерію, збирав податки, збільшував записи замку». І це були «новини», санкціоновані великим князем литовським. Більше того, останній надсилав аналогічний документ і до міщан, в якому наголошував на дотриманні ними всіх записаних положень. Оскільки устава не відображала навіть половини внутрішніх відносин місцевого життя, це відразу призводило до протистояння між новою владою та міщанами. Звідси виникали різноманітні форми протесту. Найпоширенішими були залишення місця проживання та скарги до великого князя. Перше було найбільш неприємним для влади, тому що порушувався усталений господарський уклад регіону, приходили в запустіння села й міста, а це, у свою чергу, загрожувало недобором податків. Ті, хто не хотів чи не міг залишити помешкання, посилали письмові скарги до господаря. І саме цьому намісники намагались перешкодити будь-яким способом, аж до арешту делегатів включно. В разі ж отримання великим князем аргумен-

тованої та доказової скарги на введення «новин» справа, як правило, вирішувалась на користь позивачів. Хоча існували випадки, коли державець продовжував знищувати «старий уклад» ввіреного йому міста⁴¹.

В іншій праці О. Грушевський показав механізм запровадження різноманітних «новин», зокрема, при ремонтних роботах у Вінницькому замку. Мова йшла про те, що міщани подали клопотання про перенесення та розширення замку в іншому місці, а водночас вони прагнули виконувати повинності в «стародавніх» обсягах, що було неможливим при збільшенні обсягів забудови. Таким чином, «нові» бажання вступали у суперечність зі «старими» обов'язками. Розв'язання ж ситуації, коли для виконання всіх будівельних робіт було замало попередньої норми, і коли вона потребувала збільшення, відбувалось, на думку історика, «шляхом взаємного обговорення, причому кожна сторона обстоювала до кінця свої інтереси та ніяк не хотіла ними поступитись»⁴².

Насамкінець відзначимо, що, незважаючи на досить активну критику литовського «консерватизму», О. Грушевський не заперечував його основ: «Великі князі литовські не брали на себе повної реформи внутрішнього побуту. Вони задовольнялись незначними, потрібними їм змінами, а в іншому надавали повну свободу проживання по старині. Збільшувались податки, все важчими ставали повинності: це були неминучі зміни, які відмічались в уставах нових намісників-державців. Поза цим все мало залишатись “по-давньому”»: старина часів в. кн. Вітовта та Жикгимонта мала зберігати повну силу кругом, де тільки можливо»⁴³.

Захист політичної «старини», вважав О. Пресняков, вперше проявився у 1388 р. під час спільної боротьби литовсько-руських князів, очолюваних Вітовтом, проти Ягайла, а особливо королеви Ядвіги. Спроба утвердити у Литві й Русі вотчинне право *supremi ducis* змусила знать ВКЛ взятися за зброю «для відстоювання власної “старини”», своєї «старої свободи» проти «данини Польщі». Щоправда, зауважував історик, центральне коло «захисників» складало в основному вихідці з Литви, які на той час займали вже вищі керівні посади в областях⁴⁴.

Далі О. Пресняков звернув увагу на внутрішній розвиток земель-анексів. На його погляд, впродовж другої половини XV — на початку XVI ст. відособленість окремих земель була досить значною. Кожна з них була не лише адміністративною одиницею, але й за відсутності загальнодержавного законодавства існувала за своїм місцевим правом, своєю «стариною», та «активно оберігала недоторканність своєї території від будь-яких відторгнень окремих волостей до сусідніх земель»⁴⁵. З початком запровадження єдиного законодавства, а особливо після Першого Литовського Статуту, збільшилась кількість клопотань про внесення до Статуту текстів місцевих обласних привілеїв. Однак, як зауважив історик, господар відмовляв у цьому, посилаючись на те, що «він жодних прав не порушує, або просто “для деяких причин”». Водночас О. Пресняков не знайшов підтверджень щодо порушення новими законами тих чи інших статей привілеїв. Очевидно, причиною подання подібних клопотань було побоювання місцевої шляхти «втратити свою особливість та пов’язані з нею вигоди, передусім у праві отримання урядів»⁴⁶.

Одним з перших істориків, хто всерйоз засумнівався в істинності означеного постулату, була О. Ефименко. На її думку, литовсько-руське суспільство XV–XVI ст. «не має нічого спільного з соціальними явищами удільної епохи. Інший лад, інші суспільні відносини, інші установи, інші звичаї та погляди». Більше того, великокнязівська влада, яка постійно декларувала: «старини не рухаєм, новини не вводимо», тим не менше порушувала це правило, постійно запроваджуючи «“новину”», помалу направляючи різноманітність обласного життя в одне загальне русло». Проте в наступних висновках дослідниця не була послідовною в розвитку вказаного твердження, а іншими словами підтвердила існуючу традицію, розповідаючи не про «два різних суспільства (долитовське і литовсько-руське, що було б логічним. — Д. В.), а про дві фази розвитку одного і того ж суспільного організму»⁴⁷.

Наостанку звернемося до досліджень окремих польських істориків, які теж були виразниками історіографічної традиції, проте з абсолютно протилежного боку. Зокрема, професор Віленського університету І. Лелевель, досліджуючи історію появи Пер-

шого Литовського Статуту, стверджував, що це «Конституція ВКЛ, в якій великий князь підтвердив шляхетські привілеї, обіцяв повернути державі раніше втрачені землі та ні в чому не принижувати значення Панської ради»⁴⁸. Крім цього, дослідник вважав, що Перший Литовський Статут став результатом змішання руського, польського, мазовецького та чеського прав і остаточно був прийнятий лише в 1530 р.⁴⁹ Більш категоричним був Ф. Пекосіньський, який, вивчаючи джерела Статуту 1529 р., убачав їх польське походження⁵⁰. Пізніше його підтримав інший історик права О. Бальцер. Він активно критикував позиції істориків Російської імперії щодо джерел Першого Статуту, які виводили його норми з староруського права. Водночас, порівнюючи деякі норми Статуту 1529 р. зі статтями Віслицького та інших польських статутів, стверджував, що перші повністю запозичені з других, а відповідно Перший Литовський Статут є пам'яткою польського права⁵¹. Отже згадані польські історики зовсім не заперечували «традиційність» української, російської та білоруської історіографій. Вони, навпаки, її продовжували, тільки в іншому руслі. Для І. Лелевеля, Ф. Пекосіньського та О. Бальцера носіями «старини» в Першому Литовському Статуті були традиції польського середньовічного права, а не руського.

Таким чином, зважаючи на проведений аналіз наукових праць, вважаємо, що, починаючи з другої половини ХІХ ст., в історіографії формується «традиційна» точка зору на висвітлення характеру політики великих князів литовських щодо захоплених земель. Вона характеризується намаганням дослідників у своїх студіях піднести до абсолюту вираз *«мы старины не рухаем, а новин не вводим»*, а отже, визнання неможливості змін у суспільстві ВКЛ. Історики не бачили або не хотіли побачити того, що «коли влада найголосніше заявляла про свою прихильність до “старини”, у Великому князівстві повним ходом йшли крупні перетворення»⁵². Крім цього, традиційність історіографії пояснюється також і тим, що майже кожен вчений розповідав про зміни у суспільному, правовому, економічному, військовому устрої тощо. Проте разом з тим всі вони не те що не заперечували «консервативної політики», а навпаки, постійно це підкреслювали. Тому, на

наш погляд, сьогодні існує необхідність переосмислення характеру політики уряду ВКЛ, передусім внутрішньої, виходячи не з традиційних стереотипів, а глибокого наукового аналізу.

---

¹ Зауважимо, що, на наш погляд, Руська Правда не мала істотного впливу на законодавчі акти ВКЛ. Про це див.: Ващук Д. Рецепція норм «Руської Правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. — Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2005. — Т. I. — С. 136–142.

² Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут // Университетские известия. — К., 1865. — № 2. — С. 1–25; № 3. — С. 1–31.

³ Леонтович Ф. Указ. соч. — К., 1865. — № 2. — С. 1.

⁴ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. — К., 1889. — С. 25.

⁵ Там же. — С. 47–48.

⁶ Максимейко Н. Опыт критического исследования Русской Правды. — Вып. 1-й. — Харьков, 1914. — 217 с.; Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. — Б. м/р. — 14 с.

⁷ Максимейко Н. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Харьков, 1902. — С. 20.

⁸ Владимирский-Буданов М. Заставное владение // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. VI: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. — Киев, 1911. — С. 11.

⁹ Блануца А., Ващук Д. Институт «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // Укр. іст. журн. — 2006. — № 2. — С. 19.

¹⁰ Лашенко Р. Лекції по історії українського права. — Частина друга: Литовсько-польська доба. — Вип. 1: Пам'ятники права. — Прага, 1924. — С. 37.

¹¹ Там само. — С. 38.

¹² Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI вв. — Прага, 1929. — С. 20–21.

¹³ Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — К., 1885. — С. 93.

¹⁴ Там же. — С. 147.

¹⁵ Там же. — С. 107.

¹⁶ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. I. — К., 1901. — С. 24; 27.

¹⁷ Там же. — С. 28.

¹⁸ Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. — К., 1908. — С. 5.

¹⁹ Там же. — С. 4.

- ²⁰ Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. — К., 1909. — С. 13.
- ²¹ Там же. — С. 32.
- ²² На наш погляд, великокнязівський уряд практично не дотримувався декларованого принципу. Проте після видання Першого Литовського Статуту твердження про дотримання «старини» в правових джерелах, дійсно, майже не зустрічаються. Докладніше див.: Блануца А., Ващук Д. Назв. праця. — С. 14–16.
- ²³ Левицкий О. Указ. соч. — С. 6.
- ²⁴ Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 35.
- ²⁵ Там же. — С. 41; 52.
- ²⁶ Там же. — С. 52–53; 59.
- ²⁷ Там же. — С. 60.
- ²⁸ Там же. — С. 100–101.
- ²⁹ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. — Т. I: Литовский период. — Одесса, 1912. — С. XIII.
- ³⁰ Там же. — С. XXVI.
- ³¹ Там же. — С. XXVII.
- ³² Jakubowski J. Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed unią lubelską. — Warszawa, 1912, — S. 83.
- ³³ Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. — Warszawa, 1914. — S. 540.; Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. — Część druga: Litwa. — Lwów, 1914. — S. 44.
- ³⁴ Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudz jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Kraków, 1916. — S. 17.
- ³⁵ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. — Kraków, 1915. — S. 280.
- ³⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. V.: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. — 2-е вид. — К., 1998. — С. 5.
- ³⁷ Там само. — С. 18.
- ³⁸ Грушевський А. Города В. княжества Литовского. — К., 1918. — С. 18–42.
- ³⁹ Там же. — С. 24.
- ⁴⁰ Там же. — С. 32.
- ⁴¹ Там же. — С. 40–42. Це яскраво засвідчив у своїй праці А. Яковлів на прикладі Черкаського староства (Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. — К., 1907. — С. 11–13).
- ⁴² Грушевський О. Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в. — Б. м./р. — С. 6–7.
- ⁴³ Грушевський А. Города В. княжества Литовского... — С. 34.
- ⁴⁴ Пресняков А. Лекции по русской истории. Западная Русь и Литовско-русское государство. — Вып. 1. — Т. II. — М., 1939. — С. 107–108.
- ⁴⁵ Там же. — С. 129.
- ⁴⁶ Там же. — С. 203.

- ⁴⁷Ефименко А. История украинского народа. — К., 1990. — С. 112–113 (перевидання публікації 1906 р.).
- ⁴⁸Lelewel J. Dzieje Litwy i Rusi aż do unji z Polską w Lublinie w 1569 r zawartej. — Poznań, 1863. — S. 168.
- ⁴⁹Ibidem. — S. 168–169.
- ⁵⁰Piekosiński F. Statuty Litewski Cz. I: Powstanie trzech redakcyj Statutu // Rozprawy Polskiej akademii umiejętności. Wydział Historyczno-filozoficzny. — Serya II. — T. XXXIX. — Kraków, 1900. — S. 61–130.
- ⁵¹Balzer O. Prof. Piekosiński i Statuty litewski // Przygodne Słowo. — Lwów, 1912. — S. 183–197.
- ⁵²Кром М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV — нач. XVII вв.) // *Mediavalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. III. — К., 1994. — С. 71.